УМОВИ ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

ЗАГРІШЕВА Надія Володимирівна - завідувач кафедри права ВНЗ «Київський університет ринкових відносин», кандидат юридичних наук, доцент
https://orcid.org/0000-0002-3605-8912
СЄРГЄЄВ Ігор Сергійович - доцент кафедри права ВНЗ «Київський університет ринкових відносин», кандидат юридичних наук, доцент

УДК 341.1/8:342.7
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.18

У статті досліджується вплив чинників на формуванням міжнародного та національного законодавства. Зазначається, у наш час термін «право» використовують для позначення багатьох проявів: від галузі до конкретизації прав конкретного індивіда. Проте в більшості випадків цією дефініцією позначаються природні права людини, які визнаються в сучасному світі невід'ємними і невідчужуваними від особи (права на життя, гідність, безпеку і недоторканність, свободу пересування, належний рівень матеріального забезпечення тощо). Підкреслюється, що права людини характеризуються, як такі, що визнаються та охороняються суспільством, державою і міжнародним співтовариством певні рівні соціальні можливості для окремих осіб та їх об'єднань із задоволеннями ним свої природних та соціальних потреб та супутніх домагань, гарантії яких забезпечують гідний, справедливий, вільний та відповідальний розвиток і активну участь людини в різноманітних суспільних, у тому числі в правових, відносинах. Ретроспективний аналіз еволюції концепції прав і свобод дозволяє застосувати два підходи: природно-правовий, заснований на концепції природного походження особистих прав, і позитивістський, заснований на тому, що джерелом права є держава. Підкреслюється, що права людини є результатом природного розвитку народів, їх традицій, культури, способу мислення. До чинників під впливом яких відбулося формування міжнародного та національного законодавства захисту прав людини та громадянина відносяться: релігійні, громадські, соціальні, особисті, моральні, просвітницькі та встановлення рівноваги між індивідуальними та колективними інтересами.

Ключові слова: права людини, право, природно-правовий підхід, позитивістський підхід, чинники формування законодавства, природні права.

Вступ

Сьогодні, коли права людини на земній кулі порушуються кожної миті, потрібно зосередити увагу на чинниках, що вплинули на їх виникнення та становлення. Історико-правова ретроспектива має допомогти в аналізі умов формування сучасних прав людини і громадянина, допоможе розібратися із формуванням міжнародного та національного законодавства під їх впливом.

Постановка проблеми

У наш час термін «право» використовують для позначення багатьох проявів: від галузі до конкретизації прав конкретного індивіда. Проте в більшості випадків цією дефініцією позначаються природні права людини, які визнаються в сучасному світі невід'ємними і невідчужуваними від особи. До них належать права на життя, гідність, безпеку і недоторканність, свободу пересування, належний рівень матеріального забезпечення тощо. Права людини закріплюються в міжнародних актах і національних конституціях, а на демокра-

тичну державу покладається обов'язок їх забезпечувати та захищати.

Дефініція «права людини» стала загальновживаним висловом з 1945 р., коли в практиці діяльності ООН вона замінила вираз, який використовувався раніше, «природні права». У загальному, з сучасної точки зору, права людини можуть бути охарактеризовані, як такі, що визнаються та охороняються суспільством, державою і міжнародним співтовариством певні рівні соціальні можливості для окремих осіб та їх об'єднань із задоволеннями ним свої природних та соціальних потреб та супутніх домагань, гарантії яких забезпечують гідний, справедливий, вільний та відповідальний розвиток і активну участь людини у різноманітних суспільних, у тому числі в правових, відносинах. Природне право є тим політико-моральним та правовим ідеалом, якого прагне цивілізоване суспільство.

Метою статті є дослідження базових чинників, які вплинули на становлення та формування міжнародного та національного законодавства захисту прав людини та громадянина через призму природно-правового та позитивістського підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У наукових працях вчених система міжнародного та національного законодавства захисту прав людини досліджувалася такими науковцями, як: М.М. Антонович, В.О. Васечко, І.Г. Галкін, В.В. Головченко, О.М. Гончаренко, О.А. Мірошниченко, Н.М. Опольська та інші.

Виклад основного матеріалу

Ретроспективний аналіз еволюції концепції прав і свобод дозволяє зробити наступні висновки.

Під природними правами, зверненими до людини, розуміються особисті права. У підходах минулих століть особистим було право людини обирати спосіб харчування. Надалі це право стало базисом для соціально-економічних прав людини.

До розуміння природи особистих прав можна застосувати два, що пройшли історичну еволюцію, підходи: природно-правовий, заснований на концепції природного походження особистих прав, і позитивістський, заснований на тому, що джерелом права є держава.

Природно-правовий підхід ґрунтується на праві як духовному, надпозитивному началі, справедливості, моральності, індивідуальної свободи, рівності, невідчужуваних правах людини, суспільної злагоди та інших цінностях, без яких право не можна уявити. Вихідна форма буття права – суспільна свідомість, ідея, уявлення про право, важливою складовою якого є природні права людини. Природне право є вічним і незмінним, воно супроводжує людство з моменту його виникнення: право на життя, свободу, рівність, власність, безпеку. В основі природного права лежать правові принципи, які є непорушними: заборона посягання на життя іншої людини та її майно, дотримання обіцянки тощо. Свобода та справедливість, а не норма – ключові поняття природно-правового підходу. Свобода – це можливість діяти на власний розсуд, не порушуючи прав інших людей. З нею тісно пов'язана справедливість, що розуміється як стримування людського егоїзму задля рівноваги в суспільних відносинах [1].

Позитивістський напрям праворозуміння ґрунтується на тому, що необхідного зв'язку між правом і мораллю не існує, закон і право ототожнюються, владна примусовість ідентифікується в якості визначальної ознаки права. Вихідна форма буття права – норма права. Права людини розглядаються як такі, що даровані державою, тобто людина ставиться в пряму залежність від останньої. Предметом юридичної науки є «право у власному розумінні», позитивне право, незалежно від того, справедливе воно чи несправедливе. Позитивне право – це чинне в певному суспільстві право, що розглядається в аспекті його конкретно-визначених змісту та форми, тобто таким, яким воно безпосередньо виступає як регулятор суспільних відносин. Позитивістський підхід до пізнання

права зосереджує увагу на нормативно-інституційних аспектах права, без яких такі його вимоги, як формальна визначеність, точність, передбачуваність, упорядкованість, однозначність, стабільність є недосяжними. Проте некритичне ставлення до закону гальмує розвиток права. З позицій цього підходу виправданою є будь-яка несправедливість, якщо вона встановлена законом [1].

Права людини є результатом природного розвитку народів, їх традицій, культури, способу мислення. Датою, що започаткувала існування прав як самостійного правового інституту, слід вважати створення в Старому і Новому світі Декларації прав, яка закріпила сукупність гарантованих можливостей, що забезпечували особисту, майнову та громадянську самостійність індивіда.

Чинники встановлення рівноваги між індивідуальними та колективними інтересами. Права людини стали виробом культурного проєкту Просвітництва, законом і образом модерністського світу. Вони оформили генезис гідності особистості, оскільки, з точки зору уявлень західного соціуму, юридичне проголошення прав стало наслідком багатовікового підготовчого періоду, так званої «латентної історії прав людини». Ціла низка моментів, які генерували появу вимоги до збереження людської гідності та свободи, міститься в роках цієї історії. Автономія індивіда, приватна власність, активізація підприємництва, індивідуалістичний спосіб життя, розвиток протистояння владі тощо - свідчили про те, що в країнах Західної Європи раніше, ніж в інших регіонах, почалося інтенсивне становлення персоноцентристського суспільства. Останнє вимагало появи нових інструментів підтримки рівноваги між інтересами особистості, що самоствердується, і завданням збереження соціального цілого. Одним із таких інструментів і стали права людини. Виникнення прав виявилося можливим завдяки поєднанню в Європі унікальної взаємодії кількох обставин: відокремленість інституту приватної власності, його самостійне існування та розвиток окремо від влади-власності. Приватна власність навчила індивіда вибірковості у відносинах з владою, розвинула його здатність приймати рішення, ризикувати, нести тягар збитків та відповідальності. Вона зміцнила тим самим і його автономію по відношенню до станової групи. З'явилися права, свободи, гарантії власності та особистості, інші демократичні інститути та процедури, що стали умовами, які стимулюють розвиток ефективної економіки та захисту прерогатив власника.

Релігійні чинники. Засвоєння європейцями нової віри - юдейсько-християнської з її уявленнями про людину як образ і подобу Божу - призвело до усвідомлення значущості кожної особистості, розуміння цінності людської гідності, укорінення поглядів про рівність людей. Проповідь християнством свободи духу та свободи вибору, відплати рівним за рівне, відповідальності перед Богом, тобто інстанцією набагато вище, ніж земна влада, виховувала християн у здатності протистояти всесильній державі. Внаслідок цього державній владі поступово довелося відмовлятися від суто силових методів управління та шукати шляхи до діалогу з населенням.

Громадські чинники. Дали про себе знати певні демократичні традиції німецьких племен (народні збори, виборність вождів, суддів тощо). Порівняно «м'яка» держава європейського Середньовіччя, на відміну від Сходу, спровокувала активізацію корпоративно-громадських сил. Суспільство, не отримуючи належної допомоги та захисту від державних структур, а тому й не покладалося на них, було змушене створювати складні автономні групи (міста, гільдії, цехи, комуни, корпорації тощо), опорами яких стали особистість та приватна власність. Це сприяло вихованню солідарності та становленню громадянської самосвідомості, розвитку навичок самоврядування. У результаті в рамках колективістських структур та групових традицій поступово почали складатися та виявлятися ліберальні та демократичні інститути.

Соціальні чинники. Основи прав людини закладалися і юридичною системою,

яка виявилася досить ефективним регулятором суспільних відносин у західних народів. Оформлення правового статусу особистості, який наділяв рівною мірою правами та обов'язками кожного члена тієї чи іншої соціальної групи, стало знаменною подією, оскільки, як відомо, відсутність невизначеності юридичного становища (як, наприклад, було в давньосхідних суспільствах) породжує практично повну залежність особи від влади (групи чи держави). Закріплення соціально-правового статусу в законах дозволило створювати механізми захисту суб'єкта від надмірного втручання в його життя держави та інших осіб, сприяло подальшому пошуку оптимальних способів та засобів захисту індивіда від свавілля та насильства.

Особисті чинники. Менталітет, спосіб життя та дисциплінуючі уклади повсякденності сприяли відчуттю європейцями підвищеного динамізму навколишнього світу. Таке світосприйняття заохочувало лідерство та соціально-правову ініціативу, стимулювало приватновласницькі інтереси, привчало довіряти правовим інститутам, розвивало самоврядування, стверджувало ідеї прогресу та новизни. Усе це разом визначило становлення особливого цивілізаційного типу особистості, її екстравертивну спрямованість, встановлення на активну соціальну дію та перетворення світу. Залишалося лише офіційно (юридично) підтвердити та підтримати такі здібності. Таким чином, і світоглядно європеєць був готовий до появи індивідуальних прав.

Моральні чинники. Ціннісні орієнтації морального, правового та політичного характеру також відіграли свою роль у виникненні феномену прав людини. Протестантська етика індивідуалізму з її «безмірним моральним кодексом» (М. Вебер) виступила тією ідеологічною системою, яка поставила аксіологічний вектор прав людини. [2] Вимоги особистої безпеки, свободи від домінації з чийогось боку, рівності всіх перед законом, недоторканності приватного життя та власності, договірних відносин у вирішенні повсякденних проблем, визнання та повага на принципах взаємності індивідуальних відмінностей - усе це відповідало основним інтересам новоєвропейської людини, що з'являється, і слугувало ціннісно-філософською базою майбутніх юридичних формулювань про права. На аксіологічній шкалі відбулося усунення акцентів від цінностей колективізму до цінностей індивідуалізму.

Просвітницькі чинники. Західноєвропейська наукова думка з часів античності працювала в напрямі, що теоретично та ідейно готує ґрунт для виникнення та обґрунтування прав людини. Вчення про самоцінність особистості та її свободу грецької філософії та стоїцизму, постулати про рівність та відповідальність (гріх) християнства і особливо протестантизму, гуманістичні погляди про творчий потенціал людської природи епохи Просвітництва, позиція оцінки індивідуальних прав як священних та невідчужуваних природною школою права, вимоги політичної ідеології лібералізму обмежити свавілля державної влади за допомогою суб'єктивних прав особистості, виставлення принципів участі народу у владі та контролю за нею демократичними доктринами, соціалістичні звернення до взаємодопомоги та підтримки, пізніші екологічні розробки про необхідність захисту будь-якого життя задля збереження людини та її природної ніші проживання - зробили вагомий внесок у формування концепції прав людини.

В інших регіонах світу про права людини стало відомо внаслідок їхнього прямого запозичення державами, які стали на шлях модернізації. Права людини є необхідним елементом суспільств, які здійснюють перехід від традиційних культур до сучасних, від системоцентристської соціальної організації до персоноцентристської. Становлення прав людини є процесом суб'єктивно осмисленим і свідомо обумовленим національною елітою та державною владою. Незалежно від механізму впровадження прав світ познайомився з юридичним інститутом прав людини завдяки активній та цілеспрямованій діяльності своїх національних державних структур, що підтримуються міжнародними організаціями. Права людини стали результатом проведення відповідної державної полі-

тики, яка в ім'я розвитку балансувала між сприянням модернізації, з одного боку, з другого, прагнула зберегти національні традиції та підтримати звичні для населення стереотипи життя. Познайомившись на сучасному етапі з правами людини та оцінивши їх можливості для цілей розвитку, різні народи намагаються поєднати їх зі своїми нормами та цінностями.

Таким чином, сьогодні інститут прав людини реагує на західні та східні впливи, права збагачуються, модифікуються, стають глибшими, складається їхній полікультурний зміст.

Вищевикладені чинники ретроспективно впливали на формування норм про права людини і громадянина протягом усього терміну розвитку людства. Важливими віхами в розвитку ідеї прав людини були Петиція про права (1628 р.), Габеас Корпус Акт (Habeas Corpus Act, 1679 р.), Білль про права (1689 р.) в Англії, Декларація про незалежність (1776 р.), Вірджінська декларація про права (1776 р.) у США, Декларація прав чоловіка та громадянина (1789 р.) у Франції, які підтверджували права людини. Дослідимо вплив вищевикладених факторів на формування основного закону певних країн світу в частині закріплення регулювання прав людини.

США. Основні права у США зазначаються як у державній конституції, так і в конституціях окремих штатів. Своєрідність Конституції США полягає в тому, що основні права, що діють проти держави і проти штатів, містяться в особливих конституційних положеннях, які за змістом сильно відрізняються один від одного, тоді як основні федеральні права складені дуже точно і досить численні, основні права штатів закріплені у невизначених загальних застереженнях, які за змістом виходять за межі федеральних основних прав. Можливо, таким чином відхилення від обох основних прав запобігає судочинству, обидві частини основного права інтерпретуються уніфіковано. Федеральні основні права містять зокрема свободу релігії, думки, преси, зборів, петицій. Ці права захищені в цілому, тобто без застережень у законі. Це призвело в США до дуже інтенсивних суперечок. Дебати тривають і сьогодні. Насамперед Верховний Суд США часто схиляється до того, щоб вважати ці права повністю необмеженими. Навпаки, особиста свобода, свобода житла тощо захищені лише від необґрунтованих обшуків та конфіскації. До цього терміну «необґрунтованість» повернулося американське судочинство, щоб подібно до нашого принципу доцільності поставити перепони загальним обмеженням основних прав. У поправках V-VII міститься положення «немає покарання, не зазначеного в законі» та гарантії судочинства. Таким чином, впадає в око, що держава виявляється не пов'язаним зобов'язанням ні із загальним правом на свободу, ні із загальним принципом рівності. Навпаки, ці основні права було взято з основних прав Штатів. Досить детально розроблено поняття «втручання», яке притягує до себе гарантії, що стосуються правової держави, згідно із законом. І це поняття трактується так само широко, як і наше поняття втручання. Обмовляються формальні та матеріальні гарантії. Формальними гарантіями є застереження в законі, правовий захист прав у суді, загальність закону тощо. Матеріальні гарантії: з одного боку, основне право може бути обмежене лише з урахуванням переважно громадських інтересів у межах принципу доцільності. З іншого боку, судочинством може бути розроблено численні окремі основні права.

Франція. Під час дослідження французької літератури про основні права складається враження, що вони у Франції, як і у Великій Британії, охороняються законами. Насправді ж проблема і там виникає в галузі конституції. Своєрідність французької Конституції 1958 р. полягає в тому, що вона згадує основні права тільки в преамбулі і користується при цьому загальною вказівкою: «Французький народ урочисто проголошує свою солідарність з правами людини та основними принципами народної солідарності так, як вона була викладена в Декларації 1789 р., яка була підтверджена та доповнена преамбулою до Конституції 1946 р.» А в преамбулі до Конституції 1946 р. зазначається: «У

день перемоги, яку вільні народи здобули над режимом, який намагався закабалити і позбавити гідності людську особистість, французький народ проголошує знову, що будь-яка людина незалежно від раси, релігії, віри має невід'ємні та священні права. Він (народ) знову урочисто підтверджує права та свободи людини і громадянина, викладені Декларацією прав від 1789 р., та основоположні принципи, визнані законами Республіки».

Проте він проголошує наступні політичні, економічні та соціальні основні права, особливо необхідні для нашого часу: рівноправність жінок, право на притулок, на працю, права профспілок, право про страйк, охорона сім'ї тощо.

Отже, Конституції 1958 р. та 1946 р. містять такі основні права: 1) основні права Декларації 1789 р.; 2) певні соціальні основні права (преамбула l946 р.); 3) основні принципи, визнані законами Республіки.

Швейцарія. Своєрідність Швейцарської конституції 1874 р. полягала в тому, що вона включала відносно невелику кількість спеціальних основних прав: принцип рівності, заборона на висилку, свобода віри та совісті, захист подружжя, свобода преси, право на петиції, гарантії судочинства, свобода пересування тощо. Тому Федеральний суд був змушений розробити нові основні права, насамперед – широке право на свободу з посиланням на загальну декларативну частину.

1 січня 2000 року у Швейцарії набула чинності нова конституція. Вона була прийнята в ході референдуму, що відбувся 18.04.1999 р., на заміну чинної конституції I874 р. Нова конституція Швейцарії 1999 р. заклала основу для вільної правової та соціальної держави. Вона гарантує основні права людини та громадянина, діючи прямо та безпосередньо. Основним, громадянським і політичним правам, і навіть соціальним цілям присвячений другий розділ конституції. Перелік основних прав включає близько тридцяти статей та гарантію дій, які можуть бути здійснені зацікавленими особами в судах та інших органах влади. Соціальні цілі є правовою основою для розробки законодавства у сферах освіти, здоров'я, туди, житла, соціального страхування та особливої охорони сім'ї та дітей. В іншому швейцарське конституційне право розроблено при взаємодії з німецьким правом, подібно до німецького права містить такі правові категорії: державно-правові гарантії проти обмежень (застереження в законах, принцип конституційності, проблематика дії третіх осіб, проблематика адресата основних прав тощо).

Італія. На противагу конституції Швейцарії та Боннського основного закону Італійська конституція 1947 р. пройшла шлях Веймарської конституції і закріпила дуже багато класичних та соціальних прав. Судочинство Конституційного суду має діяти не в сенсі розширення основних прав, а в сенсі обмеження, щоб уникнути того, щоб дія держави була паралізована надмірною охороною основного права. Питання, яке в Італії, як і у Веймарській конституції, бурхливо обговорюється, полягає у тому, наскільки соціальні основні права містять не лише програмні положення. В іншому так само, як і у Франції та США, на противагу Швейцарії, вчення про основні права в цілому розроблено секторально.

Процес становлення міжнародно-правових стандартів захисту прав людини пов'язаний із розробкою й ухваленням міжнародних актів універсального характеру, у яких багато прав людини були стандартизовані зазнав впливу вищевикладених факторів. У новітній історії міждержавних відносин систематизація міжнародних угод, що визначають міжнародно-правові стандарти захисту прав людини, відбулася з 1948 по 1966 роки в серії нормативних актів, неофіційно іменованих Міжнародною хартією прав людини, яку складають Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права [3; 4; 5].

Висновки

Отже, формування міжнародного та національного законодавства захисту прав людини та громадянина відбулося під

впливом релігійних, громадських, соціальних, особистих, моральних, просвітницьких чинників та встановлення рівноваги між індивідуальними та колективними інтересами.

Література

1. Мультимедійний навчальний посібник «Теорія держави і права». Режим доступу: https://arm.naiau.kiev.ua/books/tdp-new/index.html (дата звернення 24.12.2024)

2. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Основи, 1994.

3. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ Організація Об'єднаних Націй від 10.12.1948 р., № 995_015. Офіційний вісник України. 2008 р., № 93, Ст. 89.

4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ. Організація Об'єднаних Націй від 16.12.1966 р. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043. (дата звернення 24.12.2024).

5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ. Організація Об'єднаних Націй від 19.10.1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення 24.12.2024).

SUMMARY

The article examines the influence of factors on the formation of international and national legislation. It is noted that nowadays the term «law» is used to denote many manifestations: from the field to the specification of the rights of a particular individual. However, in most cases this definition refers to natural human rights, which are recognized in the modern world as inalienable and inalienable from a person (the right to life, dignity, security and inviolability, freedom of movement, an adequate level of material security, etc.). It is emphasized that human rights are characterized as those that are recognized and protected by society, the state and the international community, certain equal social opportunities for individuals and their associations with the satisfaction of their natural and social needs and accompanying claims, the guarantees of which ensure a decent, fair, free and responsible development and active participation of a person in various social, including legal, relations. Retrospective analysis of the evolution of the concept of rights and freedoms allows us to apply two approaches: natural law, based on the concept of the natural origin of personal rights, and positivist, based on the fact that the source of law is the state. It is emphasized that human rights are the result of the natural development of peoples, their traditions, culture, way of thinking. The factors under the influence of which the formation of international and national legislation on the protection of human and civil rights took place include: religious, public, social, personal, moral, educational and establishing a balance between individual and collective interests.

Keywords : human rights, law, natural law approach, positivist approach, factors of legislation formation, natural rights.